

Захист речових прав: теорія та судова практика

О.О. Кот,

старший науковий співробітник відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, заслужений юрист України

Summary

The article deals with the theoretical principles and peculiarities of protection of proprietary rights, which have been approached differently in judicial practice, entailing complications in their application.

The author analyzes judicial practice and cites the conclusions of the Supreme Court of Ukraine on such controversial issues.

Речові права, і передусім право власності, належать до найважливіших майнових прав учасників цивільних правовідносин, а їх захисту приділялася значна увага ще з римських часів як на законодавчому, так і на доктринальному рівні. Тоді й були розроблені основні способи захисту речових прав (так звані речові позови), які сьогодні лише «косметично» вдосконалені.

У цій статті розглянемо особливості захисту речових прав, які, як свідчить судова практика, є проблемними.

Насамперед необхідно з'ясувати особливості нормативно-правового регулювання захисту речових прав, які відбивають єдність та протиставлення двох аспектів: захист права власності — захист інших речових прав.

Способи захисту права власності визначено і детально регламентовано в нормах гл. 29 «Захист права власності» Цивільного кодексу України (далі — ЦК). Натомість Кодекс не містить спеціальної глави чи підрозділу, які були б присвячені захисту інших

речових прав. Відповідну функцію за задумом розробників Кодексу має виконувати ст. 396 ЦК, згідно з якою особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права, у тому числі і від власника майна, відповідно до положень гл. 29 ЦК. Отже, захист так званих обмежених речових прав здійснюється за зразком і подібністю до захисту права власності, що, однак, не завжди враховується судами.

Так, за обставинами однієї зі справ у листопаді 2013 р. Бориспільський міжрайонний прокурор, який діяв в інтересах держави в особі Дніпровського басейнового управління водних ресурсів, звернувся до суду з позовом до володільців земельних ділянок, а також третіх осіб ТОВ «Легран-Есетс-Менеджмент» та до обслуговуючого кооперативу «Садівницьке товариство «Ластівка» про витребування земельних ділянок з чужого незаконного володіння.

Обґрунтовуючи позовні вимоги, прокурор зазначив, що в постійному користуванні

Дніпровського басейнового управління водних ресурсів перебуває земельна ділянка для обслуговування захисних споруд. Розпорядженням голови Бориспільської районної державної адміністрації (РДА) у власність фізичній особі була передана частина цієї земельної ділянки з цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства й був виданий державний акт. Після цього вказана фізична особа здійснила відчуження земельної ділянки ТОВ «Легран-Есетс-Менеджмент», якому також був виданий державний акт.

Згодом на підставі договору купівлі-продажу ТОВ «Легран-Есетс-Менеджмент» здійснило подальше відчуження земельної ділянки іншій фізичній особі, якій також був виданий державний акт на право власності на земельну ділянку. Пізніше цільове призначення земельної ділянки було змінено, а саму ділянку поділено на 14 земельних ділянок із видачею відповідних державних актів.

Рішенням Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 3 грудня 2010 р. визнано неправомірним і скасовано розпорядження голови Бориспільської РДА, визнано недійсними державний акт на право власності на земельну ділянку на ім'я фізичної особи (першого набувача), договір купівлі-продажу земельної ділянки, укладений між вказаною фізичною особою і ТОВ «Легран-Есетс-Менеджмент», та державний акт на право власності на земельну ділянку, виданий зазначеним товариством.

Проте 19 листопада 2011 р. фізична особа, яка придбала земельну ділянку в ТОВ «Легран-Есетс-Менеджмент» та ініціювала поділ земельної ділянки на 14 земельних ділянок, за договорами купівлі-продажу продала ще одній фізичній особі шість земельних ділянок.

У зв'язку з викладеним Бориспільський міжрайонний прокурор просив витребувати з чужого незаконного володіння кінцевих набувачів спірні земельні ділянки.

Рішенням місцевого суду позов прокурора задоволено. Однак рішенням Апеляційного суду Київської області від 4 серпня 2014 р., залишеним без змін ухвалою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 2 березня 2016 р.,

зазначене рішення суду першої інстанції в частині задоволення позову прокурора скасовано та ухвалено в цій частині нове рішення, яким у позові відмовлено.

Скасовуючи рішення суду першої інстанції в частині задоволення позову та ухвалюючи в цій частині нове рішення про відмову, суд апеляційної інстанції, з висновком якого погодився і суд касаційної інстанції, виходив із того, що **ст. 387 ЦК наділяє правом такого витребування майна виключно його власника, в той же час, як було встановлено судом, Дніпровське басейнове управління водних ресурсів не є й ніколи не було власником спірних земельних ділянок, які перебували лише у користуванні зазначеного управління.**

Утім, переглядаючи судові рішення, Верховний Суд України не погодився з указаними висновками судів з огляду на таке.

Під час захисту обмежених речових прав на майно також необхідно завжди пам'ятати, що обраний позивачем спосіб може визнаватися належним лише за тієї умови, що він відповідає змісту відповідного суб'єктивного права, за захистом якого звернулась особа, та характеру його порушення

За змістом статей 92, 95 Земельного кодексу України право постійного користування земельною ділянкою — це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Порушені права землекористувачів підлягають відновленню в порядку, встановленому законом. Відповідно до ст. 387 ЦК власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним.

Як було встановлено рішенням Бориспільського міськрайонного суду Київської області в іншій справі, спірну земельну ділянку віднесено до земель водного фонду, вона належить державі й перебувала в користуванні Дніпровського басейнового управління водних ресурсів, яке не надавало згоди на вилучення та відчуження цієї ділянки. Зазначена земельна ділянка не може передаватися громадянам та юридичним особам у власність. Цим же рішенням суду розпорядження голови Бориспільської РДА про пере-

дачу спірної земельної ділянки у власність фізичній особі — первісному набувачу визнано незаконним і скасовано. Таким чином, спірна земельна ділянка вибула з володіння її законного володільця — Дніпровського басейнового управління водних ресурсів — поза його волею.

Статтею 396 ЦК встановлено, що особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права відповідно до положень гл. 29 ЦК, у тому числі й на витребування цього майна від добросовісного набувача.

Враховуючи вищезазначене, суд першої інстанції дійшов обґрунтованого висновку про задоволення позовних вимог Бориспільського міжрайонного прокурора про витребування земельних ділянок із чужого незаконного володіння, і рішення цього суду слід залишити в силі¹.

Надання Верховним Судом України захисту права Дніпровського басейнового управління водних ресурсів на постійне користування земельною ділянкою через задоволення виндикаційного позову цілком обґрунтоване.

Під час захисту обмежених речових прав на майно також необхідно завжди пам'ятати, що обраний позивачем спосіб може визнаватися належним лише за тієї умови, що він відповідає змісту відповідного суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, та характеру його порушення.

Не можна допускати автоматичного поширення принципів закону про захист права власності на всі випадки звернень за захистом осіб, які мають так звані обмежені речові права на майно

У загальному вигляді такий висновок наведено в Аналізі деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ², підготовленим Верховним Судом України: судовий захист речових прав на чуже майно в порядку цивільного судочинства може здійснюватись за вимогами, аналогічними до тих, що пред'являються для захисту права

власності, якщо вони не суперечать змісту та відповідають природі відповідного речового права.

У зв'язку з цим не можна допускати автоматичного поширення приписів закону про захист права власності на всі випадки звернень за захистом осіб, які мають так звані обмежені речові права на майно.

За відсутності згоди заставодержателя існують законні підстави вважати набуття предмета застави третьою особою від власника неправомірним. Водночас слід враховувати, як саме це впливає на належним чином опублічене право застави (іпотеки)

Так, якщо об'єктом застави та іпотеки є річ як предмет матеріального світу, відповідні права осіб також є речовими. Проте згідно зі ст. 1 Закону від 5 червня 2003 р. № 898-IV «Про іпотеку» (далі — Закон № 898-IV) це вид забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном, що залишається у володінні й користуванні іпотекодавця. Положеннями статей 9, 44 Закону від 2 жовтня 1992 р. № 2654-XII «Про заставу» (далі — Закон № 2654-XII) також передбачається можливість передання в заставу речі, яка залишається у володінні заставодавця. У таких випадках доволі сумнівною видаватиметься обґрунтованість пред'явлення заставодержателем позову до третьої особи — володільця предмета застави про витребування речі з чужого незаконного володіння незалежно від того, самовільно заволоділа цією річчю третя особа чи отримала річ від власника.

Справді, згідно зі ст. 17 Закону № 2654-XII заставодавець може відчужувати заставлене майно тільки за згодою заставодержателя, а в ст. 12 Закону № 898-IV взагалі проголошена недійсність правочину щодо відчуження іпотекодавцем переданого в іпотеку майна або його передання в наступну іпотеку, спільну діяльність, лізинг, оренду чи користування без згоди іпотекодержателя.

Отже, за відсутності згоди заставодержателя існують законні підстави вважати набуття предмета застави третьою особою від власника неправомірним. Водночас слід враховувати, як саме це впливає на належним чином опублічене право застави (іпотеки). Як зазначав ще

¹ Постанова Верховного Суду України від 29 червня 2016 р. у справі № 6-1376цс16 // [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/7DDFE1B01DBA2852C2257FE7004994B4](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7DDFE1B01DBA2852C2257FE7004994B4)

² Вісник Верховного Суду України. — 2013. — № 12. — С. 16—24; 2014. — № 3. — С. 16—31, № 4. — С. 13—27, № 6. — С. 14—22. Текст також розміщено на веб-сайті Верховного Суду України у розд. «Судова практика», підрозд. «Узагальнення судової практики».

Г.Ф. Шершеневич, основна дія застави, відповідна меті її встановлення, полягає в тому, що кредитор належить у межах його права вимоги право на цінність закладеної речі, хай би в чийх руках і на якій підставі вона була. Праву застави не суперечить надання заставодавцеві права розпоряджатися річчю на підставі правочинів. Немає підстав перешкоджати йому в можливості продавати, дарувати закладені речі, оскільки заставне право всюди йде за річчю. Проте законодавство штучно створює йому підстави для відчуження³.

Вимога іпотекодержателя або ж заставодажателя, який погодився залишити річ у володінні заставодавця чи третьої особи, не повинні захищатися через пред'явлення вимоги виндикаційного позову, оскільки вони (іпотекодержатель або заставодажатель) не мають права володіти спірним майном. Їхні права передбачають лише можливість отримати задоволення своїх вимог з вартості предмета застави, тому й захист цих прав повинен здійснюватися через пред'явлення вимоги про звернення стягнення на майно

Ці застереження видатного цивіліста, у тому числі стосовно штучно створених обмежень, актуальні й сьогодні. У контексті зазначеного прикладу це означає, що вимога іпотекодержателя або ж заставодажателя, який погодився залишити річ у володінні заставодавця чи третьої особи, не повинні захищатися через пред'явлення виндикаційного позову, оскільки вони (іпотекодержатель або заставодажатель) не мають права володіти спірним майном. Їхні права передбачають лише можливість отримати задоволення своїх вимог з вартості предмета застави, тому й захист цих прав повинен здійснюватися через пред'явлення вимоги про звернення стягнення на майно.

Крім того, на нашу думку, потребують додаткового обґрунтування випадки застосування судами норми ч. 3 ст. 386 ЦК до деяких володільців майна.

Так, у серпні 2008 р. М. звернувся до суду з позовом, посилаючись на те, що водій, керуючи автомобілем Mercedes, який на праві власності належить відповідачеві, порушив Правила дорожнього руху й допустив зіткнення зазначеного автомобіля з автомобілем Opel, що перебував у володінні позивача на підставі виданої власником довіреності. У результаті дорожньо-транспортної пригоди автомобіль Opel було пошкоджено, чим позивачеві була завдана як матеріальна, так і моральна шкода, тоді як страхова компанія за страховим полісом відповідача виплатила позивачеві лише страхове відшкодування матеріальної шкоди з урахуванням 510 грн. франшизи.

У зв'язку з цим позивач вимагав відшкодування шкоди відповідачем в повному обсязі. Під час розгляду справи він уточнив позов і просив стягнути з відповідача 510 грн на відшкодування матеріальної шкоди, 2 тис. грн за завдану моральну шкоду, 2 тис. грн на відшкодування витрат на правову допомогу та судові витрати.

Кієво-Святошинський районний суд Київської області заочним рішенням, залишив без змін ухвалою Апеляційного суду Київської області, в задоволенні позову відмовив.

Суди встановили, що позивач мав право керувати та розпоряджатися автомобілем Opel на підставі довіреності, виданої йому іншою фізичною особою в порядку передоручення від імені власника. Відмовляючи в задоволенні позову, суд виходив з того, що позивач не є власником автомобіля Opel, а в довіреності не передбачено його право від свого імені пред'являти до суду позови чи заяви, тому його позовні вимоги визнані необґрунтованими та безпідставними.

Особа, яка хоч і не є власником, але має законне право володіти майном, вправі вимагати відшкодування шкоди, завданої цьому майну

Проте Верховний Суд України з такими висновками суду не погодився з огляду на таке. Відповідно до ч. 3 ст. 386 ЦК власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди. Згідно зі ст. 396 ЦК особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права, у тому числі і від власника майна, відповідно до положень гл. 29 цього Кодексу. Пунктом 1 ч. 1 ст. 395 ЦК передбачено, що речовим правом на чуже майно є право воло-

³ Див.: Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. — Т. I. — 11-е изд. — М., 1914. — С. 440.

діння. За ст. 398 ЦК право володіння виникає на підставі договору з власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, встановлених законом.

Таким чином, згідно з висновком Верховного Суду України, особа, яка хоч і не є власником, але має законне право володіти майном, вправі вимагати відшкодування шкоди, завданої цьому майну.

Установивши, що позивач володіє автомобілем Opel на підставі довіреності, суд, порушуючи вимоги статей 214, 215 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК), не звернув уваги на зазначене, в достатньому обсязі не визначився із характером спірних правовідносин та правовою нормою, що підлягає застосуванню до них, і помилково дійшов висновку про відмову в задоволенні позову лише на тих підставах, що позивач не є власником автомобіля⁴.

Аналіз наведеного рішення дає підстави для таких висновків.

По-перше, видачею довіреності оформлюються відносини представництва, в межах яких особа не набуває речових прав, а лише отримує можливість здійснювати такі права від імені довірителя. Отже, в даному випадку законність володіння транспортним засобом не означає наявності в особи речового права на володіння цим об'єктом, яке залишається таким, що належить довірителю.

По-друге, з огляду на фактичні обставини, встановлені судами при розгляді справи, майнова шкода була заподіяна майну — автомобілю Opel — через його пошкодження. Навіть якщо припустити, що позивач мав право на володіння цим майном, автомобіль йому не належить. З огляду на приписи ч. 1 ст. 322 ЦК тягар утримання майна лежить на власникові, тому саме він є заінтересованою особою за вимогами про відшкодування шкоди, заподіяної через пошкодження майна.

З погляду застосування принципу нормативної економії можна визнати вдалим закріплення способів захисту обмежених речових прав через вказівку на можливість застосування способів захисту права власності.

⁴ Ухвала Верховного Суду України від 26 серпня 2009 р. у справі № 6-6381св09 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/4623332>

Однак такий підхід вимагає від судів приділяти належну увагу застосуванню конкретного способу захисту, обраного позивачем, у кожній конкретній справі, зокрема перевіряти його на предмет відповідності змісту порушеного права й характеру самого порушення.

У сучасній доктрині приватного права усталеним можна визнати підхід, відповідно до якого цивільно-правові способи захисту права власності поділяються на речові та зобов'язальні. Якщо перші спрямовані на захист суб'єктивного права власності як абсолютного цивільного права суб'єктів, що на момент порушення права не перебувають у договірних чи інших зобов'язальних відносинах з порушником, то другі мають на меті захист інтересів власника як учасника зобов'язальних відносин⁵.

Зобов'язальні способи захисту спираються на належне особі право вимоги за договором, тому навіть якщо в підсумку за допомогою цих способів досягається захист права власності, він є не безпосередньою, а опосередкованою метою вжиття відповідних заходів матеріально-правового характеру

Цей підхід був сприйнятий і судовою практикою. Зокрема, у постанові від 17 лютого 2016 р. у справі № 6-2407цс15 Верховний Суд України зазначив, що одна з умов застосування віндикаційного позову — відсутність між позивачем і відповідачем договірних відносин, **оскільки в такому разі здійснюється захист порушеного права власності за допомогою зобов'язально-правових способів**⁶.

Проте необхідно враховувати певну умовність цієї класифікації. Ще за радянських часів цивілісти, зокрема О.С. Іоффе та Д.М. Генкін, акцентували на тому, що в зобов'язальному правовідношенні порушується зобов'язальне право, а не безпосередньо право власності, тому відповідні зобов'я-

⁵ Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав : [моногр.] / [В.В. Луць, М.К. Галантич, О.В. Дзера, Ю.О. Заїка та ін.] ; за заг. ред. академіків НАПрН України О.Д. Крупчана та В.В. Луця. — К.: НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, 2012. — С. 147; Дзера О.В. Розвиток права власності громадян в Україні : [моногр.] / О.В. Дзера. — К., 1996. — С. 243; Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І.О. Дзера. — К., 2001. — С. 44; Харьковская цивилистическая школа : защита субъективных гражданских прав и интересов : [моногр.] / [И.В. Спасибо-Фатеева, М.Н. Сибилев, В. Л. Яроцкий и др.] ; под общ. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. — Х., 2014. — С. 346—347.

⁶ <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57102489>.

зальні способи захисту хоча й забезпечують охорону права власності, однак лише в економічному сенсі. У свою чергу, речово-правові позови безпосередньо захищають право власності та засновані на існуючому праві власності в момент пред'явлення позову⁷.

Справді, зобов'язальні способи захисту спираються на належне особі право вимоги за договором, тому навіть якщо в підсумку за допомогою цих способів досягається захист права власності, він є не безпосередньою, а опосередкованою метою вжиття відповідних заходів матеріально-правового характеру. Навряд чи при цьому є підстави вважати помилкою запропонований поділ способів захисту права власності на речові та зобов'язальні в контексті цивілістичної доктрини.

Застосовувати речовий спосіб захисту може лише носій речового права. У разі виникнення спору доведення належності позивачеві такого права становить предмет доказування у справі

Для речово-правових способів захисту властива певна сукупність особливостей, які одночасно виступають умовами їх застосування, відсутність хоча б однієї з них виключає можливість кваліфікації відповідної матеріально-правової вимоги як належного способу захисту.

Передусім слід враховувати, що застосовувати речовий спосіб захисту може лише носій речового права. У разі виникнення спору доведення належності позивачеві такого права становить предмет доказування у справі.

Показовою в цій частині є справа, за обставинами якої Л. звернувся до суду з позовом до приватного підприємця про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою, посилаючись на те, що відповідач встановив на належній йому земельній ділянці торговельні павільйони, чим створив перешкоди у її використанні.

Заочним рішенням Києво-Святошинського районного суду Київської області, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Київської області, позов задоволено: відповідача зобов'язано усунути перешкоди у користуванні земельною ділянкою через знесення всіх належних йому торговельних павільйонів та інших споруд.

⁷ Див.: Генкин Д.М. Право собственности в СССР. — М., 1961. — С. 171; Иоффе О.С. Советское гражданское право. — М., 1967. — С. 474.

Однак Верховний Суд України з такими висновками не погодився на тій підставі, що позивач 1 квітня 2004 р. уклав з третьою особою договір купівлі-продажу належної йому на праві власності спірної земельної ділянки, у зв'язку із чим його право на цю земельну ділянку припинилося. Звернувшись із зазначеним позовом до суду 6 квітня 2004 р. та вже не маючи права на спірну земельну ділянку, позивач не міг вимагати усунення перешкод у користуванні нею і в суду не було підстав для задоволення його позову⁸.

Другою умовою застосування речово-правових способів захисту є відсутність між уповноваженою особою та правопорушником зобов'язальних відносин з приводу спірної речі.

Так, в одній зі справ особа звернулася до суду з позовом до орендаря про усунення перешкод у користуванні приміщенням магазину через його звільнення.

При розгляді справи суди встановили, що між Дубенським районним споживчим товариством та відповідачем (орендарем) було укладено договір оренди магазину. Однак пізніше це споживче товариство продало магазин позивачеві.

Відмовляючи в позові, суд першої інстанції виходив з того, що договір оренди продовжує діяти, домовленості чи згоди сторін про розірвання договору оренди не було, а отже, відповідач правомірно займає спірне приміщення магазину на підставі договору.

Ухвалюючи рішення про відмову в позові з інших підстав, суд апеляційної інстанції, з висновками якого погодився суд касаційної інстанції, виходив з того, що позивач обрав неналежний спосіб захисту своїх прав і заявив позов до неналежного відповідача, оскільки тільки Дубенське споживче товариство має право вимагати від орендаря повернення раніше переданого в оренду нерухомого майна.

Проте Верховний Суд України із висновками судів не погодився, прийняті у справі судові рішення скасував і прийняв нове рішення про задоволення позову, мотивуючи його тим, що ст. 770 ЦК передбачено,

⁸ Рішення Верховного Суду України від 21 травня 2008 р. у справі № 6-936св08 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1876961>

що сторони можуть встановити у договорі найму, що в разі відчуження наймодавцем речі договір найму припиняється. Пунктом 9.4 договору оренди магазину встановлено, що в разі відчуження орендодавцем предмета оренди договір припиняється.

Позивач виявив намір на власний розсуд користуватися своєю власністю, а отже, його вимоги щодо усунення перешкод у користуванні належним майном через виселення із приміщення магазину є обґрунтованими і відповідають положенням ст. 16 ЦК, а порушене право користування власністю — відновленню.

Посилання апеляційного суду, з яким погодився касаційний суд, на те, що позивач обрав неналежний спосіб захисту своїх прав і заявив позов до неналежного відповідача, є помилковим, оскільки відповідно до положень статей 319, 391 ЦК власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування й розпорядження своїм майном. З урахуванням того, що між сторонами договірних зобов'язань не існувало, оскільки договір оренди припинив свою дію в момент відчуження приміщення магазину новому власникові, до спірних правовідносин застосовуються положення ст. 391 ЦК⁹.

Відповідний підхід застосовується судами й при розгляді інших речово-правових вимог. Так, Верховний Суд України неодноразово вказував, що витребування майна шляхом віндикації застосовується до відносин речово-правового характеру, зокрема, якщо між власником і володільцем майна немає договірних відносин і майно перебуває у володільця не на підставі укладеного з власником договору¹⁰.

Ще однією умовою застосування речово-правових способів захисту є кваліфікація витребуваних речей в якості індивідуально-визначених або принаймні індивідуалізованих. Це правило є наслідком особливостей прав, які захищаються. Неможливо бути власником абстрактної тонни зерна, але

особі може належати індивідуалізована тонна зерна (яка зберігається в окремому контейнері, розфасована у позначені мішки тощо). Отже, у разі захисту речового права об'єктом вимог може бути тільки індивідуалізована річ. На це також звертає увагу Верховний Суд України¹¹.

І, насамкінець, про останню умову застосування речового способу захисту, відповідно до якого спірна річ повинна існувати в натурі.

Верховний Суд України скасував ухвалені у справі судові рішення та направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції з огляду на те, що, задовольняючи віндикаційний позов про витребування з чужого незаконного володіння майна, внесеного до статутного фонду товариства, місцевий господарський суд належним чином не перевірів і не спростував доводи, викладені в поясненнях відповідача — ТОВ «Технології-2000» та третьої особи — українсько-ізраїльсько-американського підприємства «БАРТ ЛТД» — про те, що за період діяльності товариства склад спірного індивідуально-визначеного майна змінився.

Особливі умови застосування віндикації передбачені законом для витребування речей у добросовісного набувача. Зокрема, Верховний Суд України неодноразово зауважував, що право власника на витребування майна від добросовісного набувача на підставі ч. 1 ст. 388 ЦК пов'язується з тим, у який спосіб майно вибуло з його володіння

Водночас відповідно до ст. 387 ЦК власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. При цьому об'єктом віндикаційного позову є індивідуально визначене майно, що наявне в незаконному володінні відповідача та існує в натурі на момент подання позову. Отже, вказані обставини й доводи учасників господарського процесу з цього приводу потребували перевірки з боку господарського суду¹².

Окрім наведених характерних рис, власних усім речовим способам захисту, існують також видові особливості всередині цієї системи захисних заходів, обумовлені метою

⁹ Постанова Верховного Суду України від 27 травня 2015 р. у справі № 6-92ц15 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44435486>

¹⁰ Див., напр.: Постанова Верховного Суду України від 4 листопада 2015 р. у справі № 6-1920ц15 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53361446>; Постанова Верховного Суду України від 30 березня 2016 р. у справі № 6-265ц16 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57035432>

¹¹ Ухвала Верховного Суду України від 25 лютого 2009 р. у справі № 6-18007св08 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3268425>

¹² Постанова Верховного Суду України від 11 грудня 2007 р. у справі № 3-3860к07 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1291042>

застосування того чи іншого конкретного способу захисту.

Хоча поняття **віндикаційного позову** як позову неволодіючого власника до незаконно володіючого невластника є сталим і не викликає жодних дискусій, у судовій практиці виникають певні труднощі щодо встановлення факту незаконного володіння річчю відповідачем.

В одній зі справ Т. звернувся до суду з позовом до Балтської міської ради про витребування майна з чужого незаконного володіння, посилаючись на те, що у червні 2003 р. Т. продав Балтській міській раді належні йому 16 секцій огорожі для дитячого садка, але коштів за них не отримав, у зв'язку з чим просив витребувати у відповідача спірне майно, розміщене на території дитячого садка.

Рішенням Балтського районного суду Одеської області в задоволенні позову відмовлено. Однак рішенням Апеляційного суду Одеської області було скасовано рішення місцевого суду, а Балтська міська рада була зобов'язана повернути позивачеві 16 секцій огорожі. Скасовуючи рішення суду першої інстанції й ухвалюючи нове рішення про задоволення позовних вимог, апеляційний суд виходив з того, що відповідач заволодів спірним майном без відповідної правової підстави, а тому власник цього майна вправі його витребувати.

Однак Верховний Суд України з цими висновками апеляційного суду не погодився з огляду на таке. Відповідно до ст. 387 ЦК власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. На порушення вимог статей 213, 214 ЦПК, постановляючи рішення про витребування майна, апеляційний суд не визначився з характером спірних правовідносин, не встановив і не зазначив у рішенні обставин та доказів, які свідчать про те, що відповідач без відповідних правових підстав заволодів майном позивача, залишив поза увагою його доводи про продаж огорожі міській раді, а також заперечення відповідача, що позивач добровільно передав це майно як благодійну допомогу дитячому садку. Для встановлення й надання правової оцінки вказаним обставинам Верховний Суд України

направив справу на новий розгляд до суду апеляційної інстанції¹³.

Як відомо, особливі умови застосування віндикації передбачені законом для витребування речей у добросовісного набувача. Зокрема, Верховний Суд України неодноразово зауважував, що право власника на витребування майна від добросовісного набувача на підставі ч. 1 ст. 388 ЦК пов'язується з тим, у який спосіб майно вибуло з його володіння. Вказана норма передбачає вичерпне коло підстав, які дають власникові право на витребування свого майна від добросовісного набувача. Однією з таких підстав є вибуття майна з володіння власника або особи, якій він передав майно, не з їхньої волі іншим способом. За змістом ст. 388 ЦК випадки витребування майна власником від добросовісного набувача обмежені й можуть мати місце за умови, що майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно, поза їхньою волею. Наявність у діях власника волі на передання майна іншій особі виключає можливість його витребування від добросовісного набувача.

З погляду власника здійснення іншими особами законно набутих обмежених речових прав на річ може розглядатися як створення перешкод у користуванні та розпорядженні ним цієї річчю, разом з тим не викликає сумнівів, що в такому разі права власника не повинні захищатися, оскільки не має місця їх порушення іншою особою

Отже, вирішуючи спір про витребування майна з чужого незаконного володіння, суди повинні встановлювати, чи вибуло спірне майно з володіння власників з огляду на обставини, передбачені, зокрема, ч. 1 ст. 388 ЦК, або ж це майно вибуло з їх володіння з їхньої волі¹⁴.

Аналіз ст. 391 ЦК та практики її застосування свідчить, що труднощі виникають і під час застосування такого традиційного речового способу захисту, як **негаторний позов**.

У зазначеній статті ЦК, яка передбачає право власника вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження майном, що не пов'я-

¹³ Ухвала Верховного Суду України від 2 березня 2011 р. у справі № 6-8015св08 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14223190>

¹⁴ Постанова Верховного Суду України від 16 вересня 2015 р. у справі № 6-1203цс15 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51834147>

зані з позбавленням володіння цим майном, прямо не йдеться про те, що такі перешкоди повинні мати протиправний характер, водночас є цілком логічним, що законодавець не мав наміру надавати власникові несправедливі переваги перед іншими учасниками цивільного обороту.

З погляду власника здійснення іншими особами законно набутих обмежених речових прав на річ може розглядатися як створення перешкод у користуванні та розпорядженні ним цією річчю, разом з тим не викликає сумнівів, що в такому разі права власника не повинні захищатися, оскільки не має місця їх порушення іншою особою. У такому контексті слід погодитися з висловленою в цивілістичній літературі думкою про те, що характерною ознакою негативного позову є протиправне вчинення третьою особою перешкод власникові в реалізації ним повноважень розпорядження або (та) користування належним йому майном¹⁵.

Така позиція має й відповідне нормативне обґрунтування, оскільки сама назва ст. 391 ЦК — «Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння» може бути її підтвердженням. При цьому також слід враховувати, що, оскільки негативний позов беззаперечно визнається способом захисту та регламентується у гл. 29 ЦК, яка регулює відносини захисту права власності, до відповідних позовів також застосовуються норми ч. 1 ст. 15 ЦК, за приписами яких умовою захисту суб'єктивного права є його порушення, невизнання або оспорювання.

Такий висновок підтверджується й судовою практикою. Так, у п. 7 листа Вищого арбітражного суду України від 31 січня 2001 р. № 01-8/98 «Про деякі приписи законодавства, яке регулює питання, пов'язані із здійсненням права власності та його захистом» зазначено, що власник може звернутися з позовом про усунення будь-яких порушень свого права, не пов'язаних із неправомірним позбавленням володіння (негативний позов). Для подання такого позову не вимагається, щоб перешкоди до

здійснення права користування й розпорядження були результатом винних дій відповідача чи спричиняли збитки. Достатньо, щоб такі дії (бездіяльність) **об'єктивно порушували права власника і були протиправними**¹⁶.

Аналіз положень статей 387 та 391 ЦК свідчить також, що віндикаційний та негативний позови мають різну мету, пред'являються за принципово різних обставин і захищають різні правомочності у складі права власності чи іншого речового права. З урахуванням наведеного, обґрунтованою є позиція Верховного Суду України, висловлена в Аналізі деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ, стосовно неможливості одночасного пред'явлення позову про витребування майна із чужого незаконного володіння (оскільки віндикація — це позов неволодіючого власника про витребування майна від володіючого невластника) і про усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження своїм майном (оскільки негативний позов — це позов про захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння).

ЦК, на відміну від Цивільного кодексу Української РСР 1963 р., окремо унормував у ст. 392 **позов про визнання його права власності**, якщо це право оспорюється або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Позови про визнання права власності мають певні особливості порівняно з іншими класичними речово-правовими вимогами

Хоча позов про визнання права власності зазвичай і визнається речово-правовим способом захисту, такий підхід є певною мірою умовним. По-перше, визнання права власності є лише різновидом загального способу захисту, передбаченого у п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК, за допомогою якого може захищатися будь-яке суб'єктивне цивільне право. По-друге, оскільки умовою застосування будь-якого речового способу захисту власником є доведення свого права власності на спірне майно, то **елемент визнання права власності є (закладений)**

¹⁵ Див.: Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав : [моногр.] / [В.В. Луць, М.К. Галянтч, О.В. Дзера, Ю.О. Заїка та ін.] ; за заг. ред. академіків НАПрН України О.Д. Крупчана та В.В. Луця. — К., 2012. — С. 163.

¹⁶ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v8_98800-01

у будь-якій речово-правовій вимозі про захист порушеного, невизнаного чи оспорюваного права власності.

Отже, поява окремої норми (ст. 392 ЦК) про визнання права власності поряд із загальною нормою (п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК) про визнання права, вочевидь, мотивована переважно визнанням законодавцем надзвичайно важливого значення права власності для приватного права та економіки сучасної держави, аніж реальними юридичними потребами в закріпленні спеціального способу захисту речових прав.

Водночас аналіз доктринальних підходів та практики застосування ст. 392 ЦК підтверджує, що позови про визнання права власності мають певні особливості порівняно з іншими класичними речово-правовими вимогами.

Так, В.М. Гордон у спеціальному дослідженні, присвяченому позовам про визнання права, справедливо зазначив, що мета цього позову полягає не лише в тому, щоб досягти логічного висновку про наявність у позивача права, на яке він претендує, а й у тому, щоб цей висновок мав таке саме значення для даного випадку, яке *in abstracto* має закон¹⁷.

Разом з тим, з огляду на буквальный зміст ст. 392 ЦК, метою подання цього позову є усунення невизначеності в реалізації суб'єктивного права, що належить особі, а отже, судові рішення про задоволення таких вимог має ґрунтуватись на встановленому судом при розгляді справи існуючому юридичному факті і не може підміняти собою правовстановлювальних документів¹⁸.

Вказана особливість матеріально-правових вимог про визнання права власності є дуже важливою з огляду на прагнення окремих осіб використати позов та можливе рішення суду про визнання права власності для отримання несправедливих переваг перед іншими учасниками цивільно-правового обороту та в обхід спеціальних норм закону і, по суті, з порушенням принципу рівності й

балансу інтересів учасників відповідних відносин отримати у спрощений спосіб задоволення своїх потреб.

Цю тезу підтверджують численні приклади із судової практики, коли попередні власники майна заявляють позови до добросовісних набувачів про визнання права власності на спірне майно. Справжні мотиви обрання ними саме позову про визнання права особливо очевидні, коли спірним майном є нерухомість.

Так, зокрема, в разі заявлення первісними власниками віндикаційного позову судом буде застосовано приписи ст. 388 ЦК, які визначають умови витребування майна з володіння добросовісного набувача. Однак для позовів про визнання права власності у ст. 392 ЦК безпосередньо не встановлено обмеження та умови, пов'язані з правовим статусом відповідача як добросовісного набувача, що за формального підходу може дозволити отримати судові підтвердження права власності позивача навіть за умов, які виключають витребування цього майна згідно зі ст. 388 ЦК, з одного боку. З другого — беручи до уваги те, що рішення суду про визнання права власності на нерухоме майно є правовстановлювальним документом, на його підставі позивач надалі розраховує зареєструвати своє право власності і безперешкодно вирішувати питання про виселення добросовісного набувача, вже маючи підтвердження свого права.

З метою розв'язання цієї проблеми Верховний Суд України використав конструкцію «неналежного способу захисту». Так, в одній зі справ прокурор м. Ірпеня Київської області в інтересах держави звернувся до суду з позовом до Коцюбинської селищної ради Київської області, фізичних осіб — первісного та кінцевого набувачів земельної ділянки, — посилаючись на те, що рішенням селищної ради затверджено проект землеустрою й передано у власність первісного набувача земельну ділянку. На підставі цього рішення вказаній фізичній особі було видано державний акт на право власності на земельну ділянку. Згодом за договором купівлі-продажу первісний набувач продав кінцевому набувачеві зазначену земельну ділянку, у зв'язку з чим на державному акті вчинено відмітку про перехід права власності. Крім того, прокурор зазначав, що вказана земельна ділянка

¹⁷ Див.: Гордон В. М. Иски о признании. — Ярославль, 1906. — С. 16.

¹⁸ Див., напр.: Постанова Вищого господарського суду України від 27 січня 2014 р. у справі № 916/1765/13 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36944943>; Постанова Вищого господарського суду України від 8 червня 2015 р. у справі № 904/5470/13 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44827196>

розташована за межами населеного пункту й перебувала в постійному користуванні комунального підприємства «Святошинське лісопаркове господарство», тому рішення про відчуження земельної ділянки було прийняте селищною радою з перевищенням повноважень, без виключення її із земель державного лісового фонду та без її вилучення з користування зазначеного комунального підприємства. Враховуючи викладене, прокурор просив суд визнати недійсним рішення селищної ради, а також державний акт на право власності на земельну ділянку, виданий первісному набувачеві, з відміткою про перехід права власності до кінцевого набувача, та скасувати його державну реєстрацію і визнати право власності держави на земельну ділянку.

Задовольняючи позов частково й визнаючи недійсним рішення селищної ради та державний акт на право власності на земельну ділянку, суд першої інстанції, висновки якого підтримали суди апеляційної та касаційної інстанцій, погодився з доводами позивача, що це рішення прийняте радою з перевищенням її повноважень, а тому державний акт, виданий на підставі незаконного рішення ради, є недійсним. Суд також установив, що договір купівлі-продажу земельної ділянки не відповідає вимогам закону, оскільки є недійсним рішення селищної ради про надання цієї земельної ділянки первісному набувачеві, однак договір купівлі-продажу недійсним не визнано через відсутність таких вимог. Норми статей 330, 388 ЦК судом у справі не застосовувалися, питання про витребування земельної ділянки від кінцевого набувача судом не вирішувалось. Відмовляючи в задоволенні позову про визнання права власності держави на спірну земельну ділянку, суд виходив з його необґрунтованості.

Кінцевий набувач земельної ділянки звернувся до Верховного Суду України з заявою про перегляд судових рішень і послався на необхідність застосувати в даній справі приписи статей 330, 388 ЦК. Проте Верховний Суд України не погодився із доводами заявника і відмовив у задоволенні його заяви з огляду на таке.

Відповідно до принципу диспозитивності (ст. 11 ЦПК) суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юри-

дичних осіб із зазначених ними підстав та в межах заявлених ними вимог (ст. 31 ЦПК). Як свідчать матеріали справи, способом захисту порушеного права власності держави на земельну ділянку позивачем обрано позов про визнання права власності на це майно (ст. 392 ЦК), а не витребування майна від нинішнього його володільця шляхом віндикації (статті 387, 388 ЦК). Водночас позов про визнання права власності на майно (ст. 392 ЦК) є належним способом захисту, якщо позивач вимагає залишення в нього майна, відчуженого третьою особою за договором, учасником якого він не був, і це майно ще не вибуло з його володіння.

Положення ст. 392 ЦК не ставлять можливість використання такого способу захисту, як визнання права власності, в залежність від наявності чи відсутності володіння річчю

Встановивши, що земельна ділянка вже вибула з володіння власника, суд обґрунтовано відмовив у позові, заявленому з підстав, передбачених ст. 392 ЦК, оскільки обраний позивачем спосіб захисту не є належним за таких умов. Разом з тим, якщо позивач вимагає повернення майна, відчуженого третіми особами за договором, учасником якого позивач не був, належним способом захисту є витребування майна від нинішнього його володільця шляхом віндикації (статті 387, 388 ЦК).

Однак, враховуючи те, що позивач у справі, яка переглядалася, таких вимог не заявляв, суд обґрунтовано не застосував до правовідносин сторін зазначені норми матеріального права¹⁹.

Таким чином, Верховний Суд України визнав правомірною відмову позивачеві в задоволенні позову про визнання права власності не з підстав недоведеності належності позивачеві цього права, а з тих мотивів, що позов про визнання права власності є належним способом захисту тільки в тому разі, коли майно залишається у володінні позивача. Водночас до вимог про визнання права власності не підлягають застосуванню приписи статей 330, 388 ЦК.

Не заперечуючи, що за певних умов такий підхід може забезпечити прийняття справедливого судового рішення по суті спору, його не можна визнати універсальним,

¹⁹ Постанова Верховного Суду України від 25 червня 2014 р. у справі № 6-67ц14 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39589417>

оскільки в цьому разі ризик обмеження можливості захисту прав та законних інтересів як первісних власників, так і добросовісних набувачів.

У зв'язку з цим слід зазначити, що положення ст. 392 ЦК не ставлять можливість використання такого способу захисту, як визнання права власності, в залежність від наявності чи відсутності володіння річчю. Річ взагалі може перебувати в оренді чи на іншому правовому титулі в третьої особи, а первісний власник та кінцевий набувач цілком можуть вести спір про належність права власності.

Крім того, вважаємо, що в усіх спорах між первісним власником і кінцевим набувачем майна, які випливають з права власності, можуть застосовуватися приписи статей 330, 388 ЦК з таких підстав.

Незалежно від пред'явлення чи непред'явлення власником виндикаційного позову, добросовісний набувач на підставі статей 330, 388 ЦК стає власником майна в момент його набуття, якщо існують передбачені ст. 388 ЦК умови

За змістом ч. 1 ст. 388 ЦК власник має право витребувати від набувача майно, яке за відплатним договором було придбане останнім у неуповноваженої особи, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), лише тоді, якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі. Безперечно, цією нормою встановлюються умови саме витребування майна від добросовісного набувача.

Разом з тим, згідно зі ст. 330 ЦК, якщо майно відчужене особою, яка не мала на це права, **добросовісний набувач набуває право власності на нього, якщо відповідно до ст. 388 цього Кодексу майно не може бути витребуване в нього.**

Системне тлумачення вказаних норм дає змогу дійти висновку про те, що в добросовісного набувача виникає право власності

на відповідне майно, якщо існують передбачені ст. 388 ЦК умови, які в разі пред'явлення виндикаційного позову були б підставою для відмови в його задоволенні. Тобто незалежно від пред'явлення чи непред'явлення власником виндикаційного позову, добросовісний набувач на підставі статей 330, 388 ЦК стає власником майна в момент його набуття, якщо існують передбачені ст. 388 ЦК умови.

При здійсненні захисту речових прав особливо значення набуває питання про власника майна (речі) на момент пред'явлення речового позову, оскільки обов'язковою умовою для пред'явлення такого позову є доведення позивачем факту належності йому права власності саме на момент пред'явлення такого позову.

Як уже зазначалося, будь-який речовий спосіб захисту права власності передбачає своєю обов'язковою умовою наявність і доведення позивачем належності йому права власності на момент подання позову.

За таких обставин означена теоретична проблема повинна вирішуватися не в контексті використання первісним власником належного чи неналежного способу захисту, а в рамках відповіді на питання про те, хто є власником майна на момент подання позову.

Якщо в момент набуття майна від неуповноваженої особи існували всі умови, які згідно зі ст. 388 ЦК є підставою відмови у задоволенні виндикаційного позову, уже в цей момент у добросовісного набувача виникає право власності на майно відповідно до ст. 330 ЦК. Таким чином, якщо згодом первісний власник звернеться до кінцевого набувача майна із позовом про визнання права власності, у задоволенні цього позову має бути відмовлено не з підстав обрання неналежного способу захисту позивачем, а тому, що позивач на момент подання позову не є власником цього майна.